

УДК 165.191:32

МІФОТВОРЧІСТЬ ЯК ДІЄВИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Людмила Харченко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Виявлено сутність та механізми політичної міфотворчості, звернено увагу на соціально-психологічний контекст. Доведено, що пласти людської свідомості, у які втручається сучасна політична міфотворчість, є принципово сумісними з раціональним пізнанням. Ідеологія, символ, ритуал – суть моменти міфотворчості.

Ключові слова: міфотворчість, ідеологія, символ, ритуал.

Філософська рефлексія проблем сучасної міфотворчості об'єктивно необхідна сучасному суспільству. У зв'язку з тим, що міфотворчість торкається усіх сфер соціально-політичного життя, гострої актуальності набуває вивчення ролі символів, ритуалів, феномену маніпуляції свідомістю, які й являють собою сукупність міфотворчого процесу.

Становлення демократичних процесів у суспільному житті, зокрема України, характеризується гострою невизначеністю і потребують створення принципово нових умов для формування соціальних, а передусім політичних відносин у державі і її відображенням у суспільній свідомості.

Останніми роками коло проблем, пов'язаних із вивченням міфотворчості – соціальної і політичної – поширюється, підсилюється інтерес вчених до дослідження різноманітних її аспектів у сучасному суспільстві. До теоретико-методологічного аналізу даної проблеми тією чи іншою мірою зверталися сучасні дослідники: В. Горський, К. Гаджієв, Т. Запорожець, А. Карась, С. Кара-Мурза, А. Лобок, Г. Почепцов, М. Попович, Я. Поліщук. Наявні публікації з окремих аспектів свідчать про відсутність комплексного аналізу запропонованої теми. Розгляд символу, ритуалу та ідеології в якості основних моментів міфотворчості є спробою аналізу дієвих чинників суспільно-політичного життя.

Метою даного дослідження є розкриття сутності ключових понять сучасної міфотворчості. На підставі аналізу цих понять, проаналізовано роль міфотворчості у процесі формування ідеологій на сучасному етапі розвитку суспільства та розглянуто можливості сучасних міфологічних прийомів і їх вплив на масову свідомість за допомогою актуалізації символів і ритуалів.

Міфи і міфологія – це “перша культура”, яка на відміну від “другої культури”, тобто європейського наукового мислення, апіорі є присутньою в культурній парадигмі і Заходу, і Сходу, і Півдня, і Півночі, і традиційного суспільства, і сучасного, і розвинених країн, і тих, що розвиваються. Тому міфологія – це не “не-

дорозвинена” культура в порівнянні з раціонально-науковою, а рівноправна, рівноцінна їй, яка існує з нею або паралельно, або в цікавому переплетенні залежно від типу суспільства.

Міфологічна свідомість проникає всюди. У вищих шарах свідомості міфотворчість стає знаряддям ідеології. Дискусійно-політичні утворення, що досить поширені, проголошуються міфами з єдиною метою – уникнути явної вказівки на соціальний суб’єкт як на їх джерело, розчиняючи його в “несвідомій колективній творчості”, і при цьому уникнути моральної відповідальності за маніпуляцію суспільною свідомістю. “Кожен, хто знає таємницю міфа, стає рівноцінним партнером світового дійства разом з іншими силами, які беруть у ньому участь” [1, с. 41]. У міфології таємна, неоднозначна, символічна й дуже гарна мова, яка відображає мудрість, пошук, спокусу, страхи й надії. Міфологія вічна, як вічними є страждання й радощі людей, що живлять її. Вона свідома, оскільки стимулює творчість, формує мораль, дає можливість вірити й надіятись, що життя не закінчується зі смертю [2, с. 5–6]. Вона руйнівна, коли стає інструментом, наприклад, захоплення й утримання влади для фанатиків і шарлатанів, коли штовхає натовп на дике насильство, захист своїх ідолів або отримання вічного блаженства шляхом самознищення.

Основною відмінністю між міфологією, про яку згадувалось вище і сучасною міфотворчістю є критерій природної спонтанності, яка притаманна першій і майже відсутня в другій. Соціальна міфотворчість є невід’ємною частиною суспільного життя сучасного світу, а найяскравішим її прикладом є політичні вибори. Показником адекватного чи неадекватного цивілізованого політичного життя будь-якої країни, безумовно, є виборчі кампанії. За цим стоять і правила їх проведення, і свобода слова, друку та вибору, і рівень демократизованості даного суспільства, і, звичайно, професійність тих, хто відповідає за якість виборчих технологій і політичних комунікацій. Не випадково таке важливе місце в політичній сфері суспільного життя займають не творці, а інтерпретатори: менеджери, адміністратори, режисери, журналісти, актори. Суто службова система засобів масової інформації перетворилася на четверту владу. Міфи саме й виникають на зіткненні творців політики (тих, хто бажає стати президентами, парламентарями) та інтерпретаторів – менеджерів, адміністраторів, режисерів, журналістів, акторів.

Інтерпретатори, відштовхуючись від певної ідеології, притаманної соціальному чи політичному об’єктові, підкріплюють її різноманітними символами й ритуалами. Так створюються політичні міфи. В основі будь-якого соціального або політичного процесу має стояти певна ідеологія. Але сьогодні в парламентських перегонах беруть участь багато партій, політичних блоків, у яких немає яскраво вираженої ідеології, крім політичного захисту й політичного лобіювання своїх економічних, фінансових інтересів у парламенті. Останнім часом широко розповсюджена точка зору про спорідненість міфологічної свідомості й ідеології.

У рамках ідеології містяться ідеї й програми активної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних напрямків. Ядром ідеології виступає коло ідей, пов’язаних з питаннями приходу, утримання й використання по-

літичної влади суб'єктами політики. Специфіка ідеології, на відміну від інших елементів культури, полягає в тому, що вона створюється діяльністю певних прошарків – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальні спільноти безпосередньо не складають ідеології, однак їх інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є живильним ґрунтом для її формування.

Структурно ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку й політичних програм, політичних символів, ритуалів тощо. На відміну від науки, ідеологія містить у собі не тільки знання про політичне життя, а й про відношення, оцінку політичних процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політичної партії – носія цієї ідеології. У зв'язку з цим ідеологія є більш упередженою, ніж політична наука. Вона може містити в собі поряд з істинним знанням і хибні, помилкові уявлення про політичні процеси й стан політичного життя, що проявляється в політичних міфах, утопіях. Політична міфологія часто-густо викривлено відображає ситуацію в політиці, надає помилкові орієнтири для аполітичної поведінки мас, їх суспільно-політичних об'єднань. Розповсюдження в суспільній свідомості міфів може, звичайно, забезпечити тимчасовий успіх.

Ролан Барт в "Міфологіях" об'єднав міф та ідеологію, називаючи їх "метамовою". Барт не вважав за доречне проводити семіотичне розмежування ідеології й міфа, визначаючи ідеологію як дещо введене в рамки загальної історії, яке відповідає тим або іншим соціальним інтересам міфічної побудови. На відміну від семіологічних поглядів Р. Барта, соціально-психологічна семіологія, яка розроблялась на основі ідей соціального психоаналізу, дає змогу розглядати ідеології як продукти колективної психіки соціуму, які виникли в процесі адаптації до нових змінних умов життя.

У масовій психології сучасного українського суспільства циркулює велика кількість міфів найрізноманітнішого характеру й рівня – від архетипних до політичних. Деякі з них виникають у масовій свідомості й здійснюють безпосередній вплив на розвиток української політичної культури. Інші, залишаючись у глибинах несвідомого, існують у своєму нерухомому міфологічному часі й чекають свого моменту.

Сучасна соціальна й політична психологія приділяють значну увагу вивченню несвідомого компонента масової психіки. Принципова можливість свідомої міфотворчості відзначалася в численних дослідженнях спеціалістів з даної проблематики [3, с. 145]: "Тактичне значення подібних ідей-міфологем є очевидним. Їх дії і енергетичні заряди активно використовують у політичній боротьбі".

Сучасні спеціалісти в галузі виборчих технологій [4, с. 134] торкаються питання про те, чи можливим є корегування процесу формування ідеології. На їх думку, це можливо, якщо ідеологія не є природною для розвитку соціуму. Будь-яка революційна ідеологія не є природною для суспільства, оскільки вона порушує поступовий процес його розвитку. За вченням Р. Барта, поняття природності протікання якого-небудь процесу або явища пов'язане з поняттям спонтанності. Вона виступає у двох видах: як безпосередня спонтанність, яка відповідає принципам

самоорганізації життєдіяльності того чи іншого об'єкта, і як опосередкована спонтанність, при якій об'єкт "знає" свою природу, і це знання входить у систему принципів його життєдіяльності, що самоорганізуються.

Барт показав, що несвідоме – як досвід, який стихійно відбувається, який є спонтанним та ірраціональним, і тим не менше являє собою систему регулярних залежностей, підкоряється певним правилам, тобто повністю піддається раціональному аналізу. При цьому було відкрито, що несвідоме в цілому є структурно впорядкованим відповідно до тих самих законів, які керують природними мовами.

Більшість явищ соціального життя відбуваються спонтанно, усяка проти-природна корекція соціального життя рано чи пізно виправляється плином історії. Підтвердженням цьому може служити будь-яка реформа, яка проводиться в суспільстві. З точки зору соціальної психології, реформа є корекцією, зміною. Її ефективність залежить від того, наскільки природно вона впишеться в природу реформованого об'єкта. Ринкові реформи в Україні кінця ХХ століття ще не повністю відповідають цій природі, адже в ході реформування порушено спонтанність життєдіяльності суспільства. Причиною цього, на думку багатьох спеціалістів, є відсутність соціокультурної складової реформ [5, с. 52]. Говорячи термінологією семантики, мова реформ не відповідає мові соціуму, тому вказівки не виконуються. Ідеологія тих чи інших реформ намагається адаптувати нові ідеї до дійсності. Однак успішність такої адаптації залежить від мовної єдності самої ідеології і тих, хто її сприймає. Мова тут розуміється в широкому значенні як носій будь-якого змісту.

В основі розгляду сучасного міфологічного мислення на прикладі ідеологій, лежить розуміння міфа як слова, висловлювання. Звичайно, міф – це не будь-яке слово, не просто мовне висловлювання. За влучним виразом самого Барта, міф – слово, обране історією. Ця формула надзвичайно важлива для розуміння суті міфа та його відмінності від слова в його звичному розумінні. Лише в певних історичних умовах слово стає міфом. Зокрема, слова "свобода", "рівність" і "братерство" перетворювались у міф і ставали символами Революції. До речі, будь-яке слово, словосполучення і т. п. може стати міфом, але для цього потрібні спеціальні умови.

Зрозуміло, що носієм міфологічного змісту не обов'язково мусить бути слово. Матеріальними носіями міфічного повідомлення можуть бути лист або зображення, фотографія, кінематограф, репортаж, спортивні змагання, видовища, реклама тощо. Сутність міфа не визначається його матеріальним носієм. Не визначається вона так само і тим, про що він повідомляє. Сутність міфа визначається тим прихованим від безпосереднього аналізу змістом, який існує в міфі і який здійснює сильний мотивуючий вплив на споживача міфа. Глибинний зміст міфа, як правило, недоступний масовій свідомості, тому міфи легко споживаються й експлуатуються. Цей зміст прихований за предметною маскою носія міфу, безпосередній зміст цього носія ніби протягує приховану інтенцію, яка закладена в основі міфа. У результаті аналізу сучасних ідеологій було отримано наступні висновки: привабливість і дієвість тієї або іншої соціальної ідеї знаходиться в прямій залеж-

ності від ступеня її міфологічності. Міфологічність сучасних ідей слід розуміти в подвійному значенні: як міфологічність змісту і міфологічність форми. Міфологічність змісту соціальної ідеї пов'язана з тим, що дана ідея формулюється на верхівці базових потреб людей – фрустрація цих потреб є природною передумовою появи в масовій свідомості тієї чи іншої ідеї. Міфологічність форми (сюжет ідеї) – це спосіб формулювання й подання даної ідеї. Формулювання міфологічної ідеї засноване на принципах аналогічності, радикалізму у формулюванні протиріччя (проблеми), стереотипності поведінки (створення нових еталонів поведінки). Крім того, на думку сучасних спеціалістів, є очевидним те, що сучасні ідеї існують у вигляді міфологем. Сучасний міф, на відміну від класичного, має більш лаконічну форму й створюється певним набором ідей-міфологем, а також символів.

Ми існуємо в символічному світі, де кожна реальна фізична дія може мати символічний зміст. Динаміка політичного життя України ставить питання про механізм реалізації політичної влади, важливим елементом якого постає політична символіка: “маніфестації, військові паради, демонстрації, політичні з'їзди, які передують будь-якій мобілізації натовпу, показують нам, що без символів, шанованих чи руйнівних, не може бути активних мас, як і мас взагалі” [6, с. 202–204].

Символи є активним елементом політичної боротьби, засобом дії і політичної комунікації з виборцями. Особливе розуміння символу полягає в тому, що символом можуть стати будь-який термін, ім'я або зображення тільки в тому випадку, якщо вони володіють специфічним додатковим значенням до власного звичайного змісту: “Символ мусить відповідати очікуванням виборців, а не просто подобатись особисто вам” [7, с. 146–148].

На відміну від міфа, символ є закономірним і системним явищем, підвладним науковому аналізу. Він є знаком і володіє загальною з ним властивістю: символ, як і знак вказують на те, що знаходиться поза ними самими й безпосередньо з ними не пов'язано. Різниця між знаком та символом полягає в тому, що символ є ширшим поняттям, ніж знак. На думку А. Ф. Лосева, знаковість символу – це лише одна з його характеристик [8, с. 37–38]. Однією з головних особливостей символу, за А. Ф. Лосевим, є те, що в символі, на відміну від знака відбувається повне взаємопроникнення ідейної образності речі у саму річ (і навпаки): смисл, перенесений з одного предмета на інший, настільки глибоко й усебічно зливається з цим вторинним предметом, що їх уже неможливо відділити одне від одного.

Отже, визначення символу багатогранне й відображає різні аспекти його розуміння в різних філософських, соціологічних і психологічних школах. Символ – це вторинний знак (за Р. Бартом), він є каталізатором соціальної й політичної дії, водночас символ виконує функцію соціальної інтеграції й ідентифікації. Символи існують в різних сферах життєдіяльності. Виділяються різні типи символів (за Лосевим А. Ф.): наукові, художні, міфологічні, релігійні, соціальні, ідеологічні, політичні. Сучасні спеціалісти виділяють такі види політичних символів: символи-ідеї, символи-дії, символи-об'єкти, символи-персони, символи-звуки [9, с. 54]. Наприклад, до символів-звуків належать гімн, барабанний дріб, фанфари, музичне гасло (у партії або в її лідера). Музичний звукоряд стає символом, коли він набуває до-

даткового значення до свого безпосереднього змісту. Наприклад, упродовж передвиборчої кампанії 1999 року на всіх хвилях радіо українська поп-виконавиця Ані Лорак співала: "Голосуй по уму, голосуй за Кучму", а в день виборів ця мелодія виходила в ефір настільки часто, що, можливо, і викликала відповідні асоціації в радіослухачів.

Таким чином, кажучи про визначення політичного символу та його структуру, стає зрозумілим, що зміст символу, його ідейне наповнення сягає глибоким корінням в історію, культуру, традиції, "колективне несвідоме". Символ є особливо яскравим, коли супроводжується ритуальним дійством.

Ритуал у первісному суспільстві, на думку деяких фахівців, – це і є безпосереднє буття міфа [10, с. 175]. Жест, ритуал, дійство є генетично вихідною формою буття міфа, зовсім не схожою на пізні форми його буття у вигляді міфологічної розповіді. Архаїчна людина не промовляє міф, а ритуально його актуалізує, запалює його існування через відтворення структур ритуалу. Політична міфологія є результатом особливої діяльності зі створення й розповсюдження притаманних їй міфів, ідеологем та інших уявлень про політику, які ладні створити сильну дію на об'єкт державного керування. Міфологія створює ілюзії політичних подій і процесів, бо міф є зручним, оскільки будує свої доведення на етичних нормах. Міфологія трансформує абстрактні соціально-політичні ідеали в конкретні образи, здатні чинити дію на суб'єкта.

Політичний ритуал є механізмом втілення в масову свідомість політичної міфології. Влада обов'язково формує міфоритуальний план, у якому реалізуються її міфологічні ототожнення. Певний політичний ритуал може робити такі ототожнення як позитивними, так і негативними.

Ритуал є одним з головних символічних засобів політики. Розуміння реального політичного процесу припускає з'ясування таких питань: яким чином символічна сфера входить у політику, як символи керують нею і як політичні діячі маніпулюють її засобами [11, с. 22], наполягає також на тому, що ритуал є складовою частиною політики сучасних індустріальних суспільств, а не тільки являє собою вираження традиційності культури відсталих країн. Ритуал, виконуючи функцію політичної соціалізації, вимальовує місце індивіда всередині певної політичної картини світу, детермінує його поведінку, роль, а також конкретну форму його діяльності.

За допомогою політичного ритуалу постійно повідомляється про те, кому належить влада. До ритуалу звертаються як до важливішого засобу політичної комунікації в міждержавних стосунках. З точки зору соціальної функції, яку виконує ритуал в житті суспільства, політичний ритуал володіє цілим рядом особливостей. Передусім це стосується соціальної інтеграції. Політичний ритуал виступає як гнучка система, оскільки в ході ритуального досягнення мети інтеграції неодноразово змінюються ритуальні правила. До того ж політичний ритуал може бути спрямованим на дезінтеграцію, злам соціальної стратифікації, зміну системи керування суспільством, створення конфліктів і конфліктогенних зон у суспільстві.

Особливо чітко це проявляється в масових політичних ритуалах. До них належать ритуали боротьби за владу, ритуали страйків і революцій та ін.

Спеціалісти в галузі політичних ритуалів [12, с. 123–124] поділяють їх на ритуали боротьби за владу й ритуали втримання влади. До перших ритуалів належать страйки, голодування, бунти, революції. Вони виконують функції політичної соціалізації й комунікації, руйнування норм попередньої політичної поведінки, вироблення нових норм. Ритуали втримання влади виконують роль закріплення існуючого порядку, підтвердження незмінності системи, економічних, ідеологічних, соціальних і культурних устроїв суспільства й політичного режиму.

На думку деяких фахівців, “політичний ритуал, створюючи політичну реальність, виражену за допомогою символів, спрямований на стимулювання певних політичних дійств і формування певної політичної свідомості” [12, с. 112]. Політичний ритуал може в певних умовах стати ядром усієї ритуальної системи суспільства. Політична спеціалізація в такому разі охоплює не тільки певні ритуали (соціальні, релігійні тощо), а й неспеціалізовану частину ритуальної системи. Ритуали боротьби за владу й утримання влади тісно пов’язані між собою. Символічні схеми, які лежать у їх основі, доповнюють одна одну в структурно-функціональному відношенні, разом вони утворюють повну схему розгортання перехідного ритуалу. Крім цього, ритуали втримання влади можуть використати ритуально-символічні схеми поведінки щодо методів боротьби за владу і навпаки. Політичний ритуал дає можливість кожному члену ідентифікувати себе з організацією, її лідером і символікою.

Природа ритуалу є архаїчною, доказом чого є повторюваність універсальних сюжетів, сценаріїв, моделей, соціальної й політичної поведінки. Політичний ритуал є циклічним, він розгортається відповідно до етапів становлення соціальної групи, спільноти, містить у собі універсальні й необхідні для даної стадії групового розвитку схеми й моделі поведінки. Отже, політична міфотворчість, маючи в своєму арсеналі ідею, підкріплену символом і ритуалом, є невід’ємною частиною реалізації політичного життя, зокрема таких аспектів впливу, як на електоральне рішення, маніпуляція свідомістю, утримання влади тощо. Такі фактори, як вплив на несвідоме начало, різні методи маніпуляцій, зомбування, чорний PR та інші способи використання людської свідомості з певною метою, мають маловтішне майбутнє. Боротися з цим немає сенсу. Штучно створений міф – величезна сила, без якої, на жаль, сьогодні суспільство не може обходитись, як без води, їжі та інших звичних речей. Єдиний вихід, що обмежить той негатив, якого завдає сучасна міфотворчість, – це міра дій тих, хто стоїть за виборчими технологіями. Жак Сегела (французький спеціаліст з виборчих технологій і політичних комунікацій, який усьому світові довів свою професійність у зазначеній сфері) виклав свої програмні заходи у вісьмох заповідях. Ось вони: голосують за людину, а не за партію; за ідею, а не за ідеологію; за майбутнє, а не за минуле; за образ соціальний, а не політичний; за людину-легенду, а не за посередність; за долю, а не за буденність; за переможця, а не за невдачу; за цінності справжні, а не надумані [13, с. 263].

Якщо соціоінтерпретатори скористаються цими правилами, то замість міфів про політиків, існуватимуть реальні харизматичні лідери народу й держави, а політичні особи не будуть служити тільки самим собі, своїм пристрастям та емоціям.

-
1. *Фрейдсберг О.* Миф и литература древности. М., 1978.
 2. *Антонян Ю.* Миф и вечность. М., 2001.
 3. *Степнова Л.* Проблема архетипа и символа в контексте социального психоанализа // Основы социального психоанализа / Под. ред. В. Попова. М., 1996. Т. 4. С. 140–152.
 4. *Барт Р.* Избранные работы. М., 1994.
 5. *Попов В.* Социальный психоанализ в России: проблемы и перспективы. М., 1997.
 6. *Московичи С.* Век толп. М., 1998.
 7. *Почепцов Г.* Символы в политической рекламе. К., 1997.
 8. *Лосев А.* Проблема символа и реалистическое искусство // Вопр. философии. 1995. №6. С. 32–41.
 9. *Степнова Л., Грибакина Н.* Политический символ как язык политической коммуникации // Практическая психология и психотерапия. М., 1999. №7. С. 42–55.
 10. *Лобок А.* Антропология мифа. Екатеринбург, 1997.
 11. *Элиаде М.* Мифы, сновидения, мистерии. М., 1983.
 12. *Шиверских А.* Психологические особенности проявления ритуала и ритуального поведения в политической сфере: Автореф. диссертации канд. филос. наук. М., 1995.
 13. *Сегела Ж.* Национальные особенности охоты за голосами. М., 1999.

**MYTH-PRODUCTION AS AN ACTIVE CAUSE
OF SOCIAL-POLITICAL LIFE**

Ludmyla Kharchenko

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The essence and mechanisms of political myth-creativity are revealed, the attention to a social-psychological context is paid. It is proved, that layers of human consciousness, with which the modern political myth-creativity interferes, are essentially compatible. In fact, the ideology, symbol, ritual are the moments of myth-creativity.

Key words: myth-production, ideology, symbol, ritual.

Стаття надійшла до редколегії 24. 02. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003